

## ALLEDAAGS HANDELEN ZONDER NA TE DENKEN

Erik Rietveld  
[rietveld@uva.nl](mailto:rietveld@uva.nl)

### Inleiding

In veel situaties in ons dagelijks leven handelen we bekwaam zonder er bij na te denken. We stappen bijvoorbeeld met een vloeiende beweging in en uit de tram, bewaren de juiste afstand ten opzichte van anderen in de lift, of stoppen onmiddellijk de voetganger naast ons die bij het oversteken een auto niet ziet aankomen. Vaak doen we gewoon wat er gegeven de omstandigheden gedaan moet worden. Het overkoepelende doel van mijn door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) ondersteunde VENI-onderzoek is om bij te dragen aan een beter begrip van dergelijk bekwaam alledaags handelen zonder reflectie. Hierbij maak ik onder andere gebruik van het werk van de filosofen Aristoteles, Ludwig Wittgenstein, Maurice Merleau-Ponty en John McDowell.

Dit complexe fenomeen wordt dus primair vanuit een filosofisch gezichtspunt benaderd, maar wel een gezichtspunt dat open staat voor onderzoeksresultaten uit de affectieve wetenschappen en de cognitieve neurowetenschappen. Een dergelijke integratieve onderzoeksmethode is naar mijn mening belangrijk. Zo wordt het bekwaam ongereflecteerde handelen empirisch beter onderzoekbaar gemaakt en wordt bijgedragen aan de integratie van inzichten uit verschillende wetenschappen. Deze integrale aanpak concurreert niet met filosofische perspectieven, maar erkent het belang daarvan en vult deze aan.

Het belichaamde en sociaal-cultureel gesitueerde karakter van ons handelen staat centraal in dit onderzoek. Een ander uitgangspunt is dat onze afstemming in alledaagse situaties, bijvoorbeeld zoals die hierboven beschreven, in een zeer korte tijdspanne plaatsvindt (binnen enkele tienden van een seconde). Bij het realiseren van een juiste handelswijze (in context) speelt het lichaam een bijzondere dubbelrol. Enerzijds omdat het lichaam (inclusief brein) de *know-how* 'draagt', en anderzijds omdat het een sensitiviteit bezit voor bekwaam handelen. Bijvoorbeeld, wanneer ons vaardige handelen een bepaalde situatie verbetert, kan gelijktijdig onze ervaring van ontevredenheid met deze situatie afnemen (Rietveld, 2008b).

In eerder onderzoek heb ik laten zien dat ons handelen in veel alledaagse situaties niet gestuurd wordt door expliciete deliberatie en ook niet volledig causaal bepaald wordt door de omgeving, maar een eigen karakteristieke vorm van *agency* en cognitie bezit. Zulk alledaags handelen is een vorm van belichaamde cognitie zonder reflectie die gemotiveerd wordt door de concrete situatie waarin we ons bevinden (cf. Merleau-Ponty 2002/1945; Rietveld 2008a/b/c; Rietveld, 2010). In mijn (2008a/c) interdisciplinaire verkenningen van handelen zonder reflectie heb ik aandacht besteed aan de centrale rol die gespeeld wordt door eerdere leerervaringen in sociaal-culturele praktijken, waarneming, emotie, eerste persoonservaring en een basale vorm van normativiteit dit tot uitdrukking komt in het onderscheiden van beter en minder goed in de context van een concrete situatie. Ons inzicht in de fenomenologie, normativiteit en vrijheid die inherent is aan handelen zonder reflectie is gebaat bij een beter begrip van de wijze waarop een individu op relevante '*affordances*' reageert, inclusief sociale *affordances*<sup>1</sup> (Rietveld, 2008d). '*Affordances*' zijn

de handelingsmogelijkheden die de omgeving ons biedt (Gibson, 1979; Michaels, 2003; Chemero 2003).

Wat methodologie betreft heb ik gesuggereerd dat indien de integratieve neurowetenschap serieus werk wil maken van het begrijpen van de relaties tussen hersenen en gedrag, het ook aandacht moet schenken aan het begrijpen van dat waar het in laatste instantie de neurale activiteit mee in verband wil brengen, namelijk het expressieve gedrag van een belichaamd individu met bepaalde vaardigheden, emoties en een dynamisch veranderend perspectief (behoeften, interesses, voorkeuren, etc.) gesitueerd ten midden van andere individuen in een natuurlijke en sociale omgeving. Wanneer het fenomeen van adequaat handelen zonder reflectie goed begrepen wordt, kan dat gebruikt worden om de complexiteit van dat uitdagende vraagstuk hanteerbaar te maken omdat het een minimale vorm van belichaamde cognitie in deze rijke zin is (Klaassen, Rietveld & Topal, 2010).

De drie doelen van mijn VENI-project zijn:

1. Het ontwikkelen van een innovatieve filosofie van alledaags handelen zonder reflectie.
2. Het bijdragen aan integratief onderzoek naar dergelijk handelen binnen de affectieve en cognitieve wetenschappen.
3. Het praktisch toepassen van mijn onderzoeksresultaten binnen de architectuur. Ik hoop zo onder andere bij te dragen aan een versterking van het alledaagse “sociale weefsel” van de stad en aan een goed functionerend publiek domein.

## 1. Achtergrond

Ondanks de alomtegenwoordigheid in het leven van alle dag, is handelen zonder reflectie geen centraal onderzoeksgebied binnen de filosofische disciplines die zich met handelen bezighouden, zoals handelingstheorie, *philosophy of mind* en ethiek. Wat generaliserend zouden we kunnen zeggen dat het bestaan van handelen zonder reflectie niet ontkend wordt binnen deze vakgebieden, maar dat de neiging bestaat om het óf slechts te noemen als contrast van de vorm van rationeel handelen die primair de aandacht krijgt, óf om handelen zonder reflectie in het kader te persen dat primair ontwikkeld was voor het begrijpen van handelen met een reflectief of propositioneel karakter. Een gebied waar de typische kenmerken van handelen zonder reflectie wel bestudeerd worden is de fenomenologie (en de fenomenologisch georiënteerde stroming binnen de cognitieve wetenschappen, bijv. Varela, Thompson & Rosch, 1991; Gallagher & Zahavi, 2008).

Er zijn belangrijke structurele overeenkomsten in de wijze waarop (hogere) diersoorten en mensen gemotiveerd worden door de situatie waarin zij zich bevinden. Een eerste overeenkomst is dat zowel mensen als dieren reageren op affordances. Ten tweede reageren zowel mensen als dieren selectief op de ene affordance en niet op de andere. Zij doen dit op een wijze die rekening houdt met hun in de tijd veranderende behoeften. Ik richt me met name op de fenomenologische beschrijving en analyse van dit reageren op relevante affordances, die we globaal kunnen beschrijven als uitnodigende en activerende handelingsmogelijkheden in een gegeven situatie. Dit fenomeen van omgang met *relevante* affordances is cruciaal en kan zelfs gezien worden als een paradigmatische vorm van handelen zonder reflectie. Dit heeft bovendien een basaal normatief aspect.

Sociale affordances zijn een subcategorie van affordances, namelijk mogelijkheden voor sociale interactie die de omgeving biedt: een kampvuur kan uitnodigen tot een gesprek met andere mensen, de verdrietige gelaatsuitdrukking van een vriend of vriendin tot troosten, en iemands uitgestoken hand tot schudden.

Onderzoek naar het reageren op affordances kan baat hebben bij een geïntegreerde aanpak. Er is een toenemend besef dat accumulatie van kennis over menselijk handelen

gebaat is bij een beter inzicht in de wijze waarop de resultaten uit verschillende disciplines en op verschillende beschrijvingsniveaus met elkaar samenhangen (Thompson, 2007; Frijda et al., 2004).

Naar mijn mening zou een beter begrip van handelen zonder reflectie, en in het bijzonder het reageren op relevante affordances, een centraal aspect van een dergelijke geïntegreerde benadering moeten zijn. Allereerst omdat er zekere structurele overeenkomsten zijn die dit type belichaamde cognitie deelt met de niet-reflectieve activiteiten van dieren (McDowell, 2007a). Ten tweede omdat, hoewel onmiddellijk en niet-reflectief, tenminste in sommige gevallen dergelijk handelen rekening kan houden met zowel eerste persoonservaring als de bredere sociaal-culturele context (Rietveld, 2008b).

## **2. Methodologie**

Mijn eerste doel is dus om te komen tot een integratieve filosofie van handelen zonder reflectie die het belichaamde en gesitueerde karakter daarvan als startpunt neemt. Deze filosofie wordt geïnformeerd door en poogt relevant te zijn voor de empirische wetenschap (de cognitieve neurowetenschap van beslissingen en handelen, emotiepsychologie, en ecologische psychologie), heeft stevige wortels in de geschiedenis van de filosofie (met name Aristoteles, Wittgenstein en Merleau-Ponty), en zal gebruik maken van de beste hedendaagse inzichten uit zowel de continentale als de analytische filosofische tradities.

Mijn filosofische onderzoeksmethode maakt zowel gebruik van conceptuele analyse, zoals gebruikelijk is binnen de analytische traditie, als van fenomenologische beschrijving en analyse. Bovendien bestudeer ik handelen zonder reflectie op drie verschillende beschrijvingsniveaus (namelijk het fenomenologische, functionele en neurale beschrijvingsniveau). Vanwege het belichaamde karakter van handelen zonder reflectie vind ik het belangrijk om niet slechts recht te doen aan de doorleefde eerste persoonservaring maar ook aan de biologische kant van het verhaal. Hierbij moet ik echter benadrukken dat mijn doel zeker niet is om dit complexe fenomeen te reduceren tot neurofysiologie. Ik geloof zelfs niet dat dit een reële mogelijkheid is. Mijn doel is wel om dit fenomeen toegankelijk te maken voor diverse perspectieven die complementair zijn aan het filosofische/fenomenologische perspectief. Elk van deze onafhankelijke perspectieven vereist een eigen onderzoeksmethode en elk heeft zijn eigen beperkingen, nadelen en voordelen. Belangrijk is echter dat zij elkaar kunnen aanvullen en dat we ze uiteindelijk allemaal nodig zullen hebben voor een grondig begrip van alledaags handelen zonder reflectie.

## **3. Drie projecten**

Ik werk aan één filosofisch project, één interdisciplinair project en één toepassingsproject dat de inzichten van de eerste twee projecten binnen de ontwerppraktijk van een architectenbureau benut. Elk van deze projecten heeft een aantal subprojecten.

### *Project 1. Een filosofie van handelen zonder reflectie*

Binnen dit eerste project zet ik mijn werk aan de ontwikkeling van een (integratieve) filosofie van handelen zonder reflectie voort. Er zijn drie subprojecten:

Onze leefomgeving bevat talloze affordances. Dit betekent dat onze alledaagse activiteiten zich afspelen in situaties die een veelheid aan handelingsmogelijkheden bieden. Terwijl ik deze tekst aan het typen ben, bijvoorbeeld, verschaft de appel rechts van het toetsenbord mij de mogelijkheid om te eten, mijn ontvangen e-mailberichten kan ik openen en het glas water nodigt uit tot drinken. Af en toe schakel ik, zonder dat ik daarover nadenk, van typen naar drinken en weer terug naar typen. Elk van deze relevante handelingsmogelijkheden is ingebed in een veld van andere aansprekende affordances (Rietveld, 2008a). McDowell (2007a/b) heeft recentelijk enkele interessante ideeën over affordances en handelen zonder reflectie gepubliceerd. Bovendien heeft hij (McDowell, 1996b, p. 102) in de context van zijn bespreking van Aristoteles gesuggereerd dat alle “motivationale energie” van de praktisch wijze mens (de *phronimos*) gericht is op de juiste affordance en dat alle concurrerende belangen (“*concerns*”) tot zwijgen gebracht worden. Ik zal deze twee gegevens combineren en McDowell’s opvattingen over de wijze waarop affordances motiveren onderzoeken, zowel in het geval van de *phronimos* als in ons dagelijks leven, als in het geval van dieren. Een centraal vraagstuk voor het begrijpen van intentionaliteit is hoe we, dankzij een sensitiviteit voor dat wat relevant is in een gegeven situatie, zonder reflectie van de ene activiteit naar de andere kunnen switchen. Ik wil ons begrip hiervan vergroten door te starten vanuit de notie van een gestructureerd veld van relevante affordances (Rietveld, 2008a).

Het tweede filosofische subproject start vanuit de observatie dat wij in episodes van handelen zonder reflectie met instinctief gemak reageren op de gegeven situaties. Toch ervaren we dergelijke handelingen niet als volledig automatisch of buiten onze controle. Ik wil dit type *agency* en de aard van vrijheid ervan onderzoeken. Ik zal enkele posities met betrekking tot dit soort vrijheid (nl. McDowell, 1996a, 2007a/b; Kelly, 2006 en Dreyfus, 2007a/b) bespreken en mijn eigen standpunt ontwikkelen. Ik maak daarbij gebruik van teksten over vrijheid van Merleau-Ponty (2002/1945) en Arendt (1958, 1977/1961).

Gebruikmakend van Wittgenstein’s latere werk (met name *On Certainty*, 1969; De Lara, 2003; Rietveld, 2008b) zal ik in het derde subproject onderzoeken welke rol vertrouwdheid en vertrouwen spelen in het reageren op (sociale) affordances. Is het misschien zinvol om onze soepele interacties met anderen (inclusief ‘vertrouwde vreemden’ met een andere sociaal-economische of etnische achtergrond) te zien als een uitdrukking van een belichaamde vaardigheid die mensen zich eigen kunnen maken (Voestermans & Verheggen, 2007)? En als dat het geval is, hoe kunnen wij deze alledaagse vaardigheid dan verwerven?

## *Project 2. Interdisciplinaire verkenningen van handelen zonder reflectie: motor intentionaliteit in context*

Wat is de aard van de intentionaliteit dit kenmerkend is voor handelen zonder reflectie? Met Merleau-Ponty (2002/1945; Kelly, 2005: 106) kunnen we deze lichamelijke intentionaliteit of ‘motor intentionaliteit’ kenmerken als onze onmiddellijke lichamelijke neiging tot handelen in een gegeven natuurlijke en sociale context. Ook dit interdisciplinaire project heeft drie subprojecten:

In eerder werk (Rietveld, 2008d) heb ik de intentionaliteit die een rol speelt in het reageren op relevante affordances van zowel mensen als dieren besproken. De conclusies van die filosofische tekst zijn relevant voor cognitieve neurowetenschappers die empirische bevindingen met betrekking tot ‘*mirror neurons*’ (‘spiegelneuronen’) als startpunt gebruiken voor een theorie over motor intentionaliteit en sociale cognities (m.n. Rizzolatti & Sinigaglia, 2008; Sinigaglia, 2008; cf. Jacob & Jeannerod, 2005). Samen met cognitieve neurowetenschappers van het *Brain & Cognition Center* van de Universiteit

van Amsterdam zal ik mijn analyse van het reageren op sociale affordances uitwerken en de ideeën van Rizzolatti & Sinigaglia met betrekking tot motor intentionaliteit en sociale cognities op kritische wijze evalueren. Belangrijke vragen zullen zijn in hoeverre zij het gegeven dat we *selectief* reageren op de ene en niet op de andere (sociale) affordance serieus nemen, en in hoeverre zij recht kunnen doen aan het normatieve aspect van handelen zonder reflectie, oftewel aan de basale vorm van normativiteit dit tot uitdrukking komt in het onderscheiden van beter en minder goed in de context van een concrete situatie (Rietveld, 2008b; Klaassen et al., 2006).

Bovendien wil ik, in het tweede interdisciplinaire subproject, in nauwe samenwerking met Nico Frijda onderzoeken wat de relatie is tussen emotie en het reageren op relevante (sociale en object-) affordances in alledaagse situaties. Ik zal aansluiten bij recente inzichten uit de affectieve neurowetenschappen en maak gebruik van Frijda's (2007) meest recente werk met betrekking tot relevantie-detectie, waardering ('*appraisal*') en handelingsbereidheid.

In eerder werk met betrekking tot handelen zonder reflectie heb ik me met name gericht op de fenomenologische en neurale beschrijvingsniveaus. Ik wil in het derde subproject proberen om een beter begrip te krijgen van handelen zonder reflectie op het functionele beschrijvingsniveau. Daarbij wil ik eveneens gebruikmaken van inzichten van Frijda (2007) als mede van Merleau-Ponty's latere werk over de 'Natuur' (collegereeks; 2003/1968, besproken in Rietveld, 2008a).

### *Project 3. Toepassing van kennis binnen de architectonische praktijk*

Voor dit project werk ik samen met de architecten en landschapsarchitecten van Rietveld Landscape ([www.rietveldlandscape.nl](http://www.rietveldlandscape.nl)) aan het daadwerkelijk ontwerpen en maken van aansprekende interactiemogelijkheden in de stedelijke omgeving. De combinatie van hun ontwerpavontuur en mijn kennis van onze niet-reflectieve omgang met (sociale) affordances zal leiden tot strategische interventies in de leefomgeving.

In dit project komen recente inzichten uit de cognitieve wetenschappen, filosofie en architectonisch ontwerpend onderzoek samen. We stellen allereerst enkele theoretische vragen die belangrijk zijn voor een beter begrip van onze alledaagse leefomgeving: De Nederlandse overheid besteedt miljarden aan de herstructurering van oude wijken in de hoop daarmee onder andere de sociale cohesie te vergroten. Maar wat is sociale cohesie eigenlijk? Hoe kunnen vreemden (mensen uit andere sociaal-culturele groepen) "vertrouwde vreemden" (Blokland-Potters, 2005; WRR, 2005; Milgram, 1992/1972; cf. Jacobs, 1961) worden? Zijn er in de cognitieve en affectieve (neuro)wetenschappen nieuwe inzichten die kunnen worden vertaald naar ruimtelijke interventies die voorwaarden scheppen voor het opbouwen van vertrouwdheid met vreemden?

We willen ook een bijdrage leveren aan de theorie op het gebied van de architectuur van het publieke domein (Hajer & Reijndorp, 2001). Wij doen dit door middel van de introductie en ontwikkeling van een begrip dat binnen de praktijk van ons ontwerpend onderzoek een centrale rol speelt, de notie 'strategische interventie'.

Het belangrijkste onderdeel van dit project is echter daadwerkelijk ontwerpend onderzoek te doen naar de wijze waarop goed ontworpen sociale affordances mogelijkheden voor interactie kunnen scheppen en/of de vertrouwdheid tussen mensen uit verschillende sociaal-culturele groepen kunnen vergroten (Rietveld & Rietveld, 2010a). Goed ontworpen sociale affordances sporen mensen niet op een expliciete manier aan tot een betere omgang met elkaar, maar scheppen op een meer impliciete en speelse wijze ruimte voor interactie en spontaan leren.

Wetenschappelijke en filosofische inzichten worden bijvoorbeeld geïntegreerd in een ontwerp voor een tijdelijk drijvend park in het IJ, een vervolg op het project "Nieuw

Amsterdams Park" (ontwerp: Rietveld Landscape | Atelier de Lyon). Dit is een ontwerpend manifest voor nieuw Amsterdams publiek domein op het water. Het ontwerp heeft een vernieuwend en optimistisch concept van 'vreemden' als uitgangspunt. Bij het begrijpen van het concept 'vreemden' starten we niet vanuit etnische achtergronden of een simplistisch autochtoon/allochtoon onderscheid, maar vanuit subculturen (breed opgevat) met gedeelde interesses, belangen en flexibele gedragspatronen. Onze notie van 'subculturen' is zodanig breed dat iedereen deel uitmaakt van meerdere subculturen. Dezelfde persoon kan dus participeren in praktijken (d.w.z. gedragspatronen) van bijvoorbeeld de subculturen VJ's, Amsterdammers, studenten, parkvoetballers, grafisch ontwerpers, robotica-liefhebbers, kattenbezitters, etc. Het parkontwerp brengt mensen uit verschillende groepen op een positieve en soepele manier bij elkaar. Het drijvende, tijdelijke park kent drie typen ruimte: waterstraten en -pleinen, binnenwerelden in duwbakken, en paden bovenlangs. Een deel van de parkeenheden (duwbakken) wordt periodiek ingericht voor en door specifieke subculturen. Doorzichten tussen de parkeenheden, paden bovenlangs, en een scala aan veelal eenvoudige maar doeltreffende publieke ontmoetingsplekken en sociale affordances maken het mogelijk om de gewoonten van andere subculturen af te tasten. Affordances die mensen uit andere subculturen motiveren kunnen soms ook van pas komen in de eigen praktijk en daarom spontaan worden overgenomen. Door de flexibiliteit van de duwbakken is het park zeer geschikt als publiek domein-proeftuin.

Een ander subproject is een ontwerpend onderzoek naar de rol van (sociale) affordances in het vergroten van kruisbestuiving tussen ontwerpers (industriële ontwerpers, grafisch ontwerpers, architecten, etc.) en onderzoekers met een technische of wetenschappelijke achtergrond. Deze kruisbestuiving speelt een belangrijke rol in de toekomstvisie op de ruimtelijke condities van de Nederlandse kenniseconomie die wij presenteren op de Architectuurbiënnale van Venetië 2010 (Rietveld & Rietveld, 2010b). Onze inzending is bovendien een poging om onze theoretische notie van 'strategische interventie' invulling en betekenis te geven op het hoogste schaalniveau. Niet een plein, stad of regio is hierbij het vertrekpunt maar ambities met betrekking tot de economische structuur van Nederland in 2020. Met een multidisciplinair team ontwerpen we een totaalinstallatie die mensen zowel op inhoudelijk als op ervaringsniveau aanspreekt.

## Literatuur

Arendt, H. (1958) *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.

Arendt, H. (1977/1961) *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. New York: Penguin Books.

Aristoteles (1999) *Ethica: Ethica Nicomachea*. Groningen: Historische Uitgeverij.

Blokland-Potters, T.V. (2005) *Goeie Buren Houden Zich op d'r Eigen: Sociale Relaties in de Grote Stad*. Den Haag: Gradus-Hendriks Stichting.

Chemero, A., (2003) An outline of a theory of affordances, *Ecological Psychology* **15** (2), pp. 181-95.

De Lara, P. (2003) Wittgenstein as anthropologist: The concept of ritual instinct, *Philosophical Investigations* **26** (2), pp. 109-124.

- Dreyfus, H.L. (2007a) The return of the myth of the mental, *Inquiry* **50** (4), pp. 352-365.
- Dreyfus, H.L. (2007b) Reply to Romdenh-Romluc, in: Baldwin, T. (red.), *Reading Merleau-Ponty: On Phenomenology of Perception*. New York: Routledge, pp. 59-69.
- Frijda, N.H. (2007) *The Laws of Emotion*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Frijda, N.H., Manstead, A.S.R., en Fisher, A.H. (2004) Epilogue: feelings and emotions: Where do we stand?, in: Manstead, A.S.R., Frijda, N.H., en Fisher, A.H. (red.), *Feelings and Emotions: The Amsterdam Symposium*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp. 455-467.
- Gallagher, S., en Zahavi, D. (2008) *The Phenomenological Mind*. New York: Routledge.
- Gibson, J.J. (1979) *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Liffin.
- Hajer, M., en Reijndorp, A. (2001) *In Search of New Public Domain: Analysis and Strategy*. Rotterdam: NAI Publishers.
- Jacob, P., en Jeannerod, M. (2005). The motor theory of social cognition: A critique, *Trends in Cognitive Sciences* **9** (1), pp. 21-25.
- Jacobs, J. (1961) *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House.
- Kelly, S.D. (2005) Seeing things in Merleau-Ponty, in: Carman, T., en Hansen, M.B. (red.), *The Cambridge Companion to Merleau-Ponty*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp. 74-110.
- Kelly, S.D. (2006) *Perceptual normativity and human freedom*. Ongepubliceerd concept paper gepresenteerd tijdens Cornell University's 'Perception and Action Symposium', Ithaca, NY, May 7, 2006.
- Klaassen, P., Rietveld, E., en Topal, J. (2010) Inviting complementary perspectives on situated normativity in everyday life, *Phenomenology and the Cognitive Sciences* **9** (1), pp. 53-73.
- Klaassen, P., Rietveld, E., en Topal, J., Gesitueerde normativiteit: Van Wittgenstein naar neurofenomenologie, *ANTW* **98** (1), pp. 1-17, 2006.
- McDowell, J. (1996a) *Mind and World*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McDowell, J. (1996b) Incontinence and practical wisdom in Aristotle, in Lovibond, S., en Williams, S.G. (red.), *Identity, Truth and Value: Essays for David Wiggins*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 95-112.
- McDowell, J. (2007a) What myth? *Inquiry* **50** (4), pp. 338-351.
- McDowell, J. (2007b) Response to Dreyfus, *Inquiry* **50** (4), pp. 366-370.

- Merleau-Ponty, M. (2002/1945) *Phenomenology of Perception* (Smith, C., vert.). London: Routledge.
- Merleau-Ponty, M. (2003/1968) *Nature: Course Notes from the Collège de France* (Vallier, R., vert.). Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Michaels, C.F. (2003) Affordances: Four points of debate, *Ecological Psychology*, **15** (2), pp. 135-148.
- Milgram, S. (1992/1972) The familiar stranger: An aspect of urban anonymity, in: Milgram, S, Sabini, J., en Silver, M. (red.) *The Individual in a Social World: Essays and Experiments*, New York: McGraw-Hill, pp. 68-71.
- Rietveld, E. (2008a) *Unreflective Action. A Philosophical Contribution to Integrative Neuroscience*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: ILLC-Dissertation Series DS-2008-05.
- Rietveld, E. (2008b) Situated normativity: The normative aspect of embodied cognition in unreflective action, *Mind* **117**, pp. 973-1001.
- Rietveld, E. (2008c) The skillful body as a concernful system of possible actions: Phenomena and neurodynamics, *Theory & Psychology* **18** (3), pp. 341-363.
- Rietveld, E. (2008d) *Motor intentionality in context*, Ongepubliceerd paper gepresenteerd tijdens de ESF/CNCC workshop 'Self & Other in Social Neuroscience and Philosophy of Mind', Sassari Universiteit, Faculteit Architectuur, Alghero, October 26-28, 2008.
- Rietveld, E. (2010) McDowell and Dreyfus on unreflective action, *Inquiry* **53** (2), pp. 183-207.
- Rietveld, R., en Rietveld, E. (2010a) Nieuw Amsterdams Park | Vertrouwde subculturen, *de Architect* **41** (4), p. 18.
- Rietveld, R., en Rietveld, E. (2010b) Curatorial statement 12th Venice Architecture Biennale, in: Bey, J., Grootens, J, Rietveld, E., Rietveld, R., Van Stein, S., en Visser, B. (red.) *Vacant NL: Where Architecture Meets Ideas*, Rotterdam: NAI, pp. 10-15.
- Rizzolatti, G., en Sinigaglia, C. (2008) *Mirrors in the Brain: How Our Minds Share Actions and Emotions*. (Anderson, F., vert.) Oxford: Oxford University Press.
- Sinigaglia, C. (2008) *Motor intentionality: How high can it go?* Ongepubliceerd paper gepresenteerd tijdens de ESF/CNCC workshop 'Self & Other in Social Neuroscience and Philosophy of Mind', Sassari Universiteit, Faculteit Architectuur, Alghero, October 26-28, 2008.
- Thompson, E. (2007) *Mind in Life: Biology, Phenomenology, and The Sciences of Mind*. Cambridge MA: The Belknap Press of Harvard University Press.



Varela, F.J., Thompson, E., en Rosch, E. (1991) *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge, MA: MIT Press.

Voestermans, P., en Verheggen, Th. (2007) *Cultuur & Lichaam: Een Cultuurpsychologisch Perspectief op Patronen in Gedrag*. Oxford: Blackwell.

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) (2005). *Vertrouwen in de Buurt*. Amsterdam: University Press.

Wittgenstein, L. (1969) *On Certainty*. Oxford: Blackwell.

---

<sup>i</sup> Helaas bestaat bij mijn weten geen goede Nederlandse vertaling van het begrip affordance.